

Çanakkale Savaşlarını Nasıl Öğreteceğiz?

Bahri ATA*

Günümüzde Çanakkale Savaşlarını öğretmek isteyen sınıf öğretmenleri, sosyal bilgiler öğretmenleri ve tarih öğretmenlerinin hizmetinde bir hayli yazılı ve görsel malzeme bulunmaktadır. Bu makalede, tarih öğretimi bağlamında bu ürünlerin nasıl kullanılabilceği üzerinde durulmuştur. Çanakkale Savaşları, askeri okullarda bir savaş stratejisi ve taktiği açısından öğretiler. Konunun bu yönü, bu makalenin sınırları dışında kalmaktadır. Burada daha çok Çanakkale Savaşlarını, konuya ilişkin sanat ürünlerinden yola çıkarak, nasıl öğretebileceğimiz ? sorusu ele alınmıştır. Yani interdisipliner bir bakış açısıyla, yansımalarından savaş olgusuna nasıl gidilebileceği ve bu yansımaların, çocuk ve gençlerde savaş olgusuna ilişkin tarih bilincini oluşturmada nasıl kullanılabilceği üzerinde bir takım görüşler ileri sürülmüştür.

1. Çanakkale Savaşları Cephesine Gönderilen Heyet ve Eserleri

Atatürk ve kuşağının, içinde yaşadıkları dönemin tarihselliğinin fevkalade bilincinde oldukları görülmektedir. H. Hüsnü Cırıtlı'nın vurguladığı gibi "iyi ecdat olma" kaygısını taşımaktaydılar. Bu yüzden yaptıklarını, yazılı ve görsel olarak sürekli belgeledikleri ve gelecek nesillere taşımaya çalıştıkları dikkati çekmektedir. Bu tutumu, savaş zamanı propagandaları ile karıştırmak doğru değildir. Bir kısım çaba, savaş sırasında halkın direnç ve azmini pekiştirecek propaganda faaliyeti ile ilgili olabilir. Fakat ortaya konan eserler dikkatle incelendiğinde, bunların çoğunun gününbirlik olmayıp, gelecek nesiller de tarih bilincini oluşturacak malzeme sağlamaya yönelik olduğu düşünülebilir. İşte bu eserlerin, Çanakkale Savaşlarına ilişkin bilinç oluşturmaya yönelik tarih dersi bağlamında yapılacak etkinliklerde etkili olarak kullanılması gereklidir.

11 Temmuz 1915 Pazar günü, Çanakkale Savaşlarının olduğu bölgeye, dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşanın emriyle bir heyet yollandı. Bu heyet, Ömer Seyfettin, İbrahim Alaettin Gövsa, Ahmet Ağaoğlu, Ali Canip, Celal Sahir, İbrahim Çallı, Enis Behiç, Hakki Süha, Hamdullah Suphi, Hıfzı Tevfik, Mehmet Emin, Muhittin (Tanin Gazetesi Muhabiri), Nazmi Ziya, Orhan Seyfi, Selahattin (Darüleytam müdürü),

Yekta (bestekar), Yusuf Rıza gibi önemli kimselerden oluşmaktaydı (Gövs, 1932: iv). Kendilerinden, savaşa ilişkin izlenimlerini resim, şiir ve hikâyeler gibi eserlerle gelecek nesillere taşımaları istendi. Cepheyi ziyaretleri; gidiş ve dönüş günleri hariç 10 gün sürmüştü. Erkan-ı Harp Binbaşısı Edip Servet Bey ve Yüzbaşı Hulusi Bey gezinin mihmandarlarıydı. Dr. Fikri Servet Bey de heyetin sağlık işleri ile meşgul olmak üzere görevlendirilmişti (Gürel, 1995:119).

Bu cepheyi ziyaretten dönüş sonrası heyete mensup olanlar, değişik türden eserler verdiler. İbrahim Alaettin Gövsa, şiirler yazmış ve dönemin mecmua ve dergilerinde yayımlanmış, sonra Mustafa Kemal Paşanın teşvikiyle bu şiirleri *Çanakkale İzleri* kitabında toplamıştır.

Enver Paşa döneminde Şişli'de savaş resimleri yaptırılmak üzere bir atölye de kurulmuştu. Türk resim tarihinde burası "Şişli Atölyesi" olarak bilinir. Bu atölyede yapılan çalışmalar, 1918'de Galatasaraylılar yurdunda halka açılmış, daha sonra sergilenmek üzere Viyana ve Berlin'e gönderilmiştir. Bu atölyede çalışanlar arasında Sami Yetik ve Mehmet Ali Laga bilfiil savaşa katılmıştır. Sami Yetik'in çalışmaları ülkemizde değişik müzelere dağılmış olmakla birlikte, Mehmet Ali Laga'nın (1878-1947) 97 adet karakalem ve sulu boya tablolarını Çanakkale Deniz-Müzesinde görmek mümkündür. Sami Yetik, savaşı ya hamasi bir destan olarak sunmuş ya da duygusal yanını vurgulamış iken, Mehmet Ali Laga'nın Çanakkale ve civarına ilişkin eskizleri, Çanakkale'nin o zaman ki durumunu gösterdiği için belgesel nitelik taşımaktadırlar. Bu iki ressam, Çanakkale'de asker olarak görevli iken, Çanakkale cephesine gönderilen heyet arasında İbrahim Çallı (1882-1960) ve Nazmi Ziya (Güven) (1881-1937) gibi iki ünlü sivil ressam da bulunmaktaydı. Onlar, bu savaşa ilişkin izlenimlerini daha sonra Kurtuluş Savaşı ile ilgili resimlerine de yansıtacaklardır.

Aslında bu heyetin, Çanakkale'ye yolculukları ve Çanakkale'ye ilişkin olarak daha sonra koydukları ürünler çok daha detaylı bir çalışma gerektirir. 1915'li yıllardan günümüze kadar o yıllarda üretilen ürünlerin yanısıra yeni çağdaş araştırma ve ürünler de bunlara eklenmiştir. Örneğin, son yıllarda su altı arkeolojisin-

* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arş. Gör.

deki gelişmelerle birlikte, Çanakkale Savaşları sırasında batan gemilere dalınmasına ilişkin belgesel filmler yapılmıştır.

2. Tarih Öğretiminde Çanakkale Savaşlarına İlişkin Eserlerin Kullanılması

2.1. Temel Felsefe: Barış İçin Savaş Öğretimi

Genel olarak, tarih programlarında savaşların yerine ilişkin iki aşırı görüş ile karşılaşmaktayız. Birincisi, savaşları programlardan çıkararak, sadece sosyal, ekonomik ve kültürel ilişki ve benzerlikler üzerinde durarak barışçı bir dünya tesis etmeyi savunan sosyal mühendislerin görüşleri. İkincisi, ulusal kimliği ve tarih bilincini ulusal başarılar ve kazanılmış savaşlara vurgu ile sağlamayı düşünen konservatif kanadın görüşüdür. 1987'de İngiltere'de Hükümet Eğitim Sekreteri Kenneth Baker: " Dünya'daki yerimiz Waterloo ve El-Alamein savaşları ile biçimlendi." (Coman, 1999:1) derken ikinci görüşün temsilciliğini yapmaktaydı. Elbette her iki görüşte, okul tarih öğretiminin, çocukların değer, görüş ve tutumlarının oluşumuna önemli etkisi olduğu hipotezine dayanmaktadır. Aşağıda sözü edilecek iki araştırma, bu hipotezin geçerli olduğunu da göstermektedir. Öte yandan, Avrupa'da eğitimin, barışçı nesiller yetiştirmek için tasarlanmasının felsefi izlerine 18. yüzyılda yaşamış Rousseau'nun eserinde de rastlamak mümkündür. Rousseau'nun *Emile*'i kavgayı, hattâ hayvan doğuşunu bile sevmez. *Emile*'in barışçılığı onun eğitiminin sonucudur. Çünkü o kendini bir şey sanmayı, böbürlenmeyi öğrenmemiştir. *Emile*, başkalarına egemen olmaktan da bir tat almaz. Onların mutsuzluğundan mutluluk payı çıkarmaz. Bilindiği gibi Rousseau'ya göre çocuk, doğuştan iyidir. Onu kirlüten içinde yaşadığı toplumdur. Görüldüğü gibi, Rousseau, insanın yetiştirilme tarzını düzelterek, bir şekilde savaşların önüne geçmeye çalışmaktadır.

Yukarıda sözü edilen iki aşırı görüş arasında dengeli ve tutarlı bir çizgiye ulaşabilmek için Dünya tarihinin son 55-60 yılına bakmak yeterli olacaktır. İki büyük dünya savaşına tanık olan 20. yüzyıl aydınlarından bir kısmı, 1945'den sonra, gelecekte dünyada barışçı bir ortamın alt yapısını oluşturmak için eğitimin yeniden yapılandırılması bağlamında, tarih programlarının savaşlar yerine sosyal, kültürel ve iktisadi olayları içermesi gerektiğini ileri sürmüşlerdi. UNESCO'nun ve Avrupa Konseyi'nin yaptığı toplantılarla bu konuda Avrupa'nın, bir ortak paydaya ulaştığı söylenebilir. Türkiye de Birleşmiş Milletlerin düzenlediği bu toplantıların bir kısmına katılıp, tarih ders kitabı revizyonuna yönelik olarak ikili kültür anlaşmalarına imza atmıştır (Safran ve Ata, 1996:16).

20. yüzyıla gelindiğinde Russell gibi, pek çok düşünür de barışçı bir gelecek oluşturma kaygısıyla çocuklara distorsiyonlu bir tarih öğretmenin doğru olmadığını ve böyle bir yaklaşımın yanlış olduğunun altını çizdiler. Russell'a göre, tarih programlarında savaşlar yer almalıdır. Kaldı ki, buradaki en önemli nokta, ders kitaplarının ve öğretmenin savaş olgusunu öğrencilere "nasıl" sunduğu gerçeğidir.

Russell'dan farklı bir dünya görüşüne sahip, fakat bir insanlık ideolojisini kurmak ve beslemek gerekliliğine inanan Osman Turan'ın da (1950 :217) ifade ettiği gibi, burada "tarih objektivizmden uzaklaşma değil, tarihe bakış tarzı" söz konusudur. Eğitim amaçlı olarak savaşların işlenmesinin arkasındaki temel felsefe, çocuklarda barışçı tutumu geliştirmek olmalıdır. Barış için savaş öğretimi anlayışının temel çizgilerini Atatürk'ün konuşma ve vecizelerinde görmek mümkündür. Bu bağlamda, Atatürk de, bir asker olmakla beraber, Mehmetçiğin kahramanlığını vurgularken, savaşların toplumda açtığı derin yaralara dikkat çekmiş, öte yandan Mehmetçik-Anzak dostluğunun günümüzdeki temellerini atmıştır.

Savaş öğretiminin çocukların tutum ve davranışlarına etkisine ilişkin pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunların bir kısmı bu programların doğrudan çocuklar üzerinde oldukça etkili olduğu bulgusuna ulaşmışken, diğer bir kısmı da dolaylı olarak etkili olduğu sonucuna varmıştır. Bu bağlamda iki araştırmayı ele almak yararlı olacaktır.

Amerika'da yapılan bir araştırma, barış aşılama savaş öğretimi programlarının, çocuk ve yetişkinlerde temkinli hareket etme tutumunu kazandırdığını göstermiştir. Kowalewski (1994), savaşa ilişkin bilimsel bilginin, vatandaş olarak çocuklara etkisi üzerinde yapılan bir çalışmasını yayımlamıştır. Araştırmaya kuramsal ve pedagojik olarak iki soru yön vermiştir. Birincisi, savaş taraftarlığı tutumları, konuya ilişkin bilimsel bilgi ile karşılaşıldığında ne tür bir direnç göstermektedir? Bu tutumlar, yumuşak mı ve kolayca değiştirilebilir mi? İkincisi, genel konularda veya savaş konularında uluslararası temaların öğretimi öğrenci tutumlarını nasıl etkilemektedir? Diğer bir deyişle savaş üzerine bilimsel bilgileri, onların ahlaki yaklaşımlarını etkilemekte midir? Sonuçta barış aşılama savaş öğretimi programlarıyla bu tutumların değiştirilebileceği vurgulanmıştır.

İkinci önemli araştırma İngiltere'de Coman (1999) tarafından yapılmıştır. Coman, 10-11 yaşlarındaki çocukların, İngiliz ulusal kimliğini algılarına II. Dünya Savaşına ilişkin ünitenin etkisine ilişkin doktora çalışmasını Kuzey Yorkshire'daki 24 ilköğretim okulunda gerçekleştirmiştir. Araştırmasında; anket, öğrencilerle görüşme, öğrencilere fotoğraf analizi yaptırma, sınıf gözlemleri içeren çok geniş oranda niceliksel ve niteliksel yöntemler kullanmıştır. Araştırmacı, bu ünitenin İngiliz çocuklarının, Almanlara ilişkin algılarını etkilediğini gözlemlemiştir. Coman, II. Dünya Savaşına ilişkin ünitenin ilköğretim çocuklarının İngiliz ulusal kimliğine ilişkin görüşlerine çok az etki ettiği bulgusuna ulaşmıştır. Yani, çocuklar; savaş dönemi İngilizleri, askerî meselelerle pek ilgilenmeyen, Alman bombardımanından zarar gören savunmasız siviller olarak görmüşlerdir.

Fakat, Amerikalı araştırmacının "savaş" olgusu Amerikan iç savaşı olmaktan çok, daha yakın zamanlardaki Vietnam ve Kore savaşlarıdır. Bu savaşlarda bilindiği gibi bir savunma savaşı olmayıp, doğrudan

hâkimiyet kurma ile ilgilidir. Savaşa ilişkin genel yargılar bir yana, bilindiği gibi Türk tarihinde Çanakkale Savaşları bir varlık savaşı, bir savunma savaşıdır. Bu durumuyla, diğer savaş türlerinden oldukça farklı bir kategoride ele alınması gerektiği unutulmamalıdır.

2.2. Çanakkale Savaşlarının Okul Programlarındaki Yeri

Okul programları dikkatle incelendiğinde ilköğretimden yüksek öğretime Çanakkale Savaşlarının programda çok önemli yeri olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün bu savaşta yer alması, "Anafartalar Kahramanı" olarak ün kazanması hiç şüphesiz bunda etkili olan faktörlerden biridir. Çanakkale savaşları, Türk milletinin kaderinde etkili olurken, Atatürk'ün de biyografisinde önemli bir yer tutmaktadır. Yani bir milletin kaderi Kurtuluş Savaşından çok önce kurucusu Atatürk ile 1915'lerde kesişmeye başlamıştır. Bu yüzden bu konu genellikle Atatürk'ün hayatı anlatılırken, programlara konmuştur.

Tarih 1-2 programlarında Birinci Dünya Savaşı ile ilgili konuda *"Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephele anlatılırken, bu cephelelerin en önemlisinin millî Kurtuluş Savaşımızın ruhunu ortaya çıkaran Çanakkale Cephesi olduğu belirtilmeli, Mustafa Kemâl'in bu cepheledeki başarıları vurgulanmalı, bu olayın sebebi, sonuçları ve önemi üzerinde durulmalıdır."*(1993:67) denmektedir. Ortaöğretim Kurumları Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük programında da I. Dünya Savaşı işlenirken, özellikle Çanakkale muharebeleri üzerinde durulması belirtilmiştir. Çanakkale Savaşları konusunda, Atatürk'ün kişiliği ve özellikleri, vatan ve millet sevgisi, mantıklılığı, ileri görüşlülüğü ve önder oluşu gibi konuların işlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

2.3. Çanakkale Savaşlarını Öğretim Araçları

Geleneksel tarih eğitimi sisteminde öğrenci için ilk öğretim aracı ders kitabıdır. Bir öğretim aracı olarak ders kitabı; fotoğraflar, haritalar, portreler, temsili resimler gibi görsel malzemeler içerir. İkinci önemli araç, haritadır. Çanakkale Savaşları ile ilgili resimli ve kabartma haritalar bulunmaktadır. Bir tarihçi, tarihî olayı yazarken, iki tip kaynak kullanmaktadır. Bu kaynaklar, birincil kaynaklar ve ikincil kaynaklar olarak gruplanabilirler. Arşiv vesikaları, dönemin günlük gazeteleri, asker anıları ve mektupları birincil kaynaktır. Maalesef, öğrenciler, tarih programının yoğun olduğu gerekçesiyle savaşa katılan komutanların ve askerlerin anıları ve mektupları, dönemin günlük basınında yer alan Çanakkale haberleri gibi birincil kaynaklar ile tanıştırılmaz. Çanakkale Şehitler Abidesi Savaş Müzesini gezerken, rastladığım 10-12 yaşlarındaki bir çocuğun vitrindeki yedek subay mektubunu göstererek, heyecanlandığını gördüm ve arkadaşına bu mektubu, öğretmeninin sınıfta okuduğunu söylediğini işittim. Demek ki, bu türden birincil kanıt sınıfa getiren öğretmenler bulunmaktadır. Ama özellikle, savaş meydanını gezerken, savaşa katılan bir askerın yakınlarına yazdığı mektubu okumak duygusal bir atmosfer oluşturmaktadır. Gerçekten bu tür mektuplar ve savaşın nasıl ol-

duğuna ilişkin anlatılan hikâyeler, öğrencilerde unutulmaz etki bırakacaktır.

Aşlında birincil kaynaklar sadece doküman ile sınırlı değildir. Konuya ilişkin o yıllarda çekilmiş bir fotoğraf ve filmde birincil, görsel-işitsel kaynak veya belge niteliğini kazanmaktadır. Tarihçinin tarih yazımında kullandığı malzeme birincil kaynak ise, onun için "kanıt" olmaktadır. Tarih öğretiminde fotoğraf ve dokümanter kanıtlar sınıf ortamına getirilerek, öğrencilerin bir takım çıkarımlar yapmalarında kullanılabirler. Fakat bunun içinde ön bilgi gereklidir.

Ders kitabı kadar, şiir, fotoğraf, temsili resim, film, tarihî roman gibi araçlarda tarih dersinin sunumunu çeşitlendireceği ve ilgiyi arttıracığı için kullanılmalıdır. Bu tür öğretim araçlarının, tarih öğretiminde kullanılması öğretmen açısından farklı bir donanım gerektirmektedir.

2.3.1. Tarih Öğretiminde Şiirlerin Yeri Nedir ?

İnsanlık tarihinde; tarihsel bilgi, akılda kalması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için nesir olarak değil de, şiirsel ifade tarzında kurgulanmıştır. Osmanlı tarihçileri arasında daha sonra bu gelenek görünüm değiştirmiş ve nesir arasına tarihsel olayın akışına uygun özlü ve ders verici kısa Farsça beyitlerin konması şeklinde devam etmiştir. Namık Kemâl'in de vurguladığı gibi (1326:12-13) Aristo tarihi, yalnız fikrî gelişmeye değil, vicdanın temizlenmesine de hizmet ettiğinden, geçmişin ahlâkça düşüklük ve yüceliğini gösterdiğinden dolayı "ikinci bir şiir" olarak kabul etmiştir.

Türkiye'de II. Meşrutiyet döneminde şiirlerin eğitimde önemini ilk fark eden eğitimcilerden biri Sâti Beydir. Tefik Fikret'i de çocuk şiirleri yazması için ikna ettiği görülmektedir. Sâti Beyin çıkardığı *Tedrisat-ı İbtidaiye* dergisinde Ali Ulvi'nin (Elöve), A. Cevad'ın yazmış olduğu çocuk şiirleri ile karşılaşmak mümkündür. Bu şiirler temaları açısından kabaca iki grupta toplanabilirler. Bunlar "gerçekten" çocuk şiirleri ve çocukta yurt, ulus sevgisini pekiştirici şiirlerdir. İkinci grup şiirlerin bir kısmının konusu tarihe ilişkindir. Yani burada tarih nesir ile ifade edilmemiş, nazım ile çocuk düzeyinde ifade edilmiştir.

Konuya özellikle tarih eğitimi açısından yaklaşan belki de ilk eğitimci Amerikalı Leonard Kenworthy oldu. 1937 yılında öğretmen ve eğitimci Leonard Kenworthy, Amerikan tarihi öğretiminde şiirlerin kullanışlı bir araç olduğuna ilişkin bir makale yayımladı. Böylece sınıf içi tarih öğretiminde kullanılmak üzere tarihi mesajlar taşıyan şiirlerin, tarih öğretiminde yerini alması gerektiğini düşünenlerin sesleri duyulmaya başladı.

Adalet Ağaoğlu'nun *Romantik Bir Viyana Yazı* adlı romanın tarih öğretmeni olan kahramanı Kâmil Kaya, yeri gelince şiir zevkini öğrencilerde oluşturmak için şiir okuyabilmekteydi. Ağaoğlu'nun da romanın başında yazdığı gibi, bu romanın üfürülmüş bir roman olmaması, geçmişte en azından Adalet Ağaoğlu'nun öğrencilik yıllarında öğrencilerini şiir okuma cezasına çarptıran Kâmil Kaya gibi tarih öğretmenlerinin olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Yaşantısal gözlemlere dayalı olarak, çocukluk çağlarında çocuk zihni, Locke'un da belirttiği gibi bir tabula rasa olup, ezberlemeye çok uygundur. Bu bağlamda çocukların çoğu, çok kolay şiir ezberlerler. Birer yetişkin olarak pek çoğumuzun belleğinde hâlâ çocuk iken ezberlediğimiz bir şiirin mısraları kalmıştır. Çocuk iken, bu şiirleri çoğu kez kulağımızda bıraktığı ahenkten dolayı sevmiş ve anlamı üzerinde düşünmeden sadece ezberlemişizdir. Aslında şiir sadece ezberlenecek bir unsur olarak görülmemelidir. Özellikle lise düzeyinde şiir çözümlemelerine gidilmelidir.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi eğitimciler şiire karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Baltacıoğlu, insanların, doğrudan anlatabilecekleri bir şeyi şiir aracılığıyla dolaylı anlatmalarını eleştirmiştir. Öte yandan, Baltacıoğlu, *Yeni Adam* dergisinde Tevfik Fikret'in *Protome* şiirinin, Atatürk'ün yaptıkları ve Türk İnkılabının bir özeti niteliğine sahip olduğunu ileri süren ve bu şiire dikkat çeken belki de ilk eğitimci olma şerefine ermiştir.

Tarih konulu şiirler kadar, sosyal içerikli şiirler de tarih öğretiminde bir hayli kullanılabilirler. Örneğin, Ziya Osman Saba'nın *Misakı Milli Sokağı No:37* adlı şiiri veya Mithat Cemal Kuntay'ın *Sinyör Kanonica*'ya adlı şiiri bunlardan sadece bazılarıdır.

Çanakkale Savaşlarına ilişkin literatürde pek çok şiir ile karşılaşmak mümkündür. Bunlar arasında İbrahim Alaettin Gövsa, Mehmed Âkif Ersoy ve Necmettin Halil Onan'ın şiirleri ilk akla gelenler arasındadır. Özellikle İbrahim Alaettin'in Çanakkale şiirlerinin, tarihsel mesajlar sunduğu görülmektedir. Bu şiirler, çocuğun duygu eğitiminde de etkili olacaktır. Şiirler, elbette olayın tarihsel çerçevesi içinde alınacak olursa yerinde olur. Örneğin, 1915 cephe ziyareti ve İbrahim Alaettin'in de ifade ettiği gibi şiirlerine ilham olan olaylar anlatılarak, şiirler ele alınmalıdır.

Herhalde savaş meydanını gezerken, şiirleri okuma ya da okutma en etkili yöntemlerden biridir. Örneğin, bu konuda Rebetez (1969:92), Waterloo savaş meydanı gezilirken, Victor Hugo'nun "Waterloo, morne plaine" şiirinin okunmasını önermiştir. Biz de benzer olarak, Çanakkale Savaşlarının yapıldığı yerleri gezerken, Mehmed Âkif Ersoy'un "Çanakkale Şehitlerine" şiirini okur veya okutabiliriz.

Şiir ezberleme ve derste etkili bir biçimde kullanma salt Türkçe ve edebiyat derslerine bırakılmamalıdır. Sınıf öğretmeni, sosyal bilgiler öğretmeni ve tarih öğretmeni, Sosyal Bilgiler ve Tarih derslerinde çocukların düzeyinde yazılmış şiirleri ezberletilebilir. Lise düzeyinde öğrenciler, kelime hazinesi daha geniş ve düzeyi daha yüksek şiirleri yorumlayabilmeli, açıklayabilmeli ve çözümlemelidir.

2.3.2. Tarih Öğretiminde Fotoğraf ve Temsilî Resimler Nasıl Kullanılabilir ?

Çanakkale Savaşlarına ilişkin kitaplarda, albümlerde, web sitelerinde çok sayıda belgesel nitelikte fotoğraf ile karşılaşmaktadır. İngiliz, Fransız, Türk arşivleri ve dönemin gazeteleri konuya ilişkin binlerce fotoğraf

raf içermektedir. Belgesel fotoğrafların sınıf içinde etkili kullanılması farklı bir ders öğretim etkinliklerini gerekli kılmaktadır.

Bu konuda Felton ve Allen'in (1990:84) geliştirmiş olduğu tarihî fotoğrafları kullanma modeli oldukça kullanışlıdır. Bu model 8 aşamadan oluşmaktadır.

Modelin aşamaları şu şekildedir:

1. Fotoğrafın Sunumu: Öğrenciye, yerel tarih ve ülke tarihi bağlamında fotoğrafın arka plânı söylenir. Burada öğretmen, "Bugün, Çanakkale Savaşları sırasında çekilmiş Atatürk ve arkadaşlarının eski bir fotoğrafını dikkatlice inceleyeceğiz. Bu fotoğraf, 86 yaşındadır. Bu resmi dikkatlice inceleyiniz ve anahtar sorulara cevap veriniz?" der.

2. Anahtar Soru Yönelme: Bu aşamada öğretmen anahtar sorular sorar. Örneğin, Bu insanlar kimlerdir?, Bu fotoğraftaki insanlar ne yapıyor? Bu fotoğrafın nerede çekildiğini düşünüyorsunuz? Fotoğraf savaş hakkında ne söylemektedir? Öğrencilerin sorunun cevabına yönelik hipotezleri alınır, tahta varsa not edilir.

3. Öğrencilerden Kişileri ve Nesneleri Tanımlamalarının İstenilmesi: Öğrenciler, gözlem yapar, gördükleri kişi, grup ve nesneleri etiketlendirir. Öğrenciler, fotoğrafta gördükleri her şeyi listeler. Bütün insanlar ve nesneler adlandırılırlar.

4. Öğrencilere Fotoğrafta Gördüklerini Betimleme: Öğrencilerden, gördüklerini karşılaştırarak betimlemeleri istenir. Öğretmen; bu kimseler nasıl giyinmiş?, Giysilerinin, bizimkinden farklılığı nedir? Ne gibi araçlar görmektesiniz? Bugün biz bu araçları kullanmakta mıyız? At ne yapıyor? Atın koşum takımlarını betimleyiniz? gibi sorular yöneltebilir.

5. Öğrencilere, Çıkarım Yapmaya Yöneltecek Sorular Sorma: Öğrenciler, verinin ötesine giderek, gördüklerini bir araya getirerek, ipuçları olarak gözlemlerini kullanırlar. Burada, öğretmen; fotoğraf, askerlerin çalıştığı yerle ilgili ne gibi ip uçları vermektedir?, Bu askerler ne tür bir iş yapmaktadır? Bu ne çeşit bir gemidir? Bu barakanın yapıldığı yer ve sıcaklık hakkında ne söyleyebilirsiniz? Ağaçta asılı aletler ne içindir? gibi sorular yöneltebilir.

6. Öğrencilerden Hipotezlerini Değiştirme, Doğrulama ve Atma İhtiyaçlarının Olup Olmadığını Sorma: Öğrenciler bu aşamada başlangıçta yaptıkları hipotezlere yönelirler. Öğrenciler, hipotezlerini destekleyecek ve değiştirecek çıkarımları yapmada gözlemlerini kullanırlar.

7. Hipotezleri Desteklemede Ders Kitabı ve Diğer Materyallerin Kullanılması: Öğretmen, konuya ilişkin daha fazla bilgi bulmaları için kaynaklar önerir. Bu şekilde, öğrenciler, ulaştıkları sonucu desteklemede ve değiştirmede daha fazla bilgi toplarlar.

8. Düşünmeyi Gözden Geçirme: Öğretmen, süreci gözden geçirmede öğrencilere kılavuzluk eder. Birlikte, sorular ve düşünme becerileri üzerinde odaklaşırlar.

1915 ve sonrası pek çok sivil ve asker ressam, Çanakkale Savaşlarına ilişkin bir hayli karakalem ve yağlıboya temsili resimler yapmışlardır. Bu resimlerin çoğunun aslı müzelerimizdedir. Bunların kopyalarıyla, ders kitaplarında, ansiklopedi sayfalarında karşılaşmak mümkündür. Örneğin, 1916'da Atatürk'ün, Alman ressam Wilhelm Victor Krausz'a ilk yağlıboya portresini yaptırdığı görülmektedir ve bu portre pek çok kitapta yer almaktadır.

Bu fotoğrafları ve temsili resimleri sınıf içinde etkili kullanarak, Çanakkale Savaşlarına ilişkin tarih bilinci oluşturmak ve görsel belleği geliştirmek mümkündür. Gelecekte, olaya ilişkin kişi ve yer isimlerini ve tarihleri büyük olasılıkla unutacak olan öğrenciye gösterilen bir tablo ve fotoğraf onun konuyu anımsamasını sağlayabilir. Örneğin, Ellis Silas'ın yaptığı ve Avustrial War Memorial Müzesi'nde olan "Roll Call" (1920) adlı yağlı boya tablo, Anzak askerlerinin durumu hakkında onlarca yazılı sayfadan daha fazla bilgi sunmaktadır.

Nichol (1996:72) resimsel kanıtla ilişkin soru tiplerini 12 grupta toplamıştır. Bu sorular şöyledir:

1. Veri anımsama sorusu: Öğrencinin önceki bilgisini hatırlamasını gerektirir. Çanakkale Savaşları ne zaman oldu? türünden sorudur.

2. Adlandırma Sorusu: Resimdeki nesne ya da her hangi bir şeyin adı sorulur. Resimdeki adamların giydikleri giysilerin adı nedir? türünden sorulardır.

3. Gözlem Sorusu: Resimdeki olayı anlamaya yönelik sorudur. Resimde ne oluyor? Tabloda ne anlatılıyor? gibi sorulardır.

4. Mantık Sorusu: Öğrencinin olayı açıklamasına ilişkin sorulan sorudur. Resim, Türk askerlerin, nasıl savaştığına ilişkin bize ne anlatıyor? gibi sorulardır.

5. Kuramsal Soru: Resimdeki olayın bir sonraki gelişimine ilişkin öteleme sorusudur. Daha sonra ne olduğunu düşünüyorsunuz? türünden sorulardır.

6. Duyuşsal (Empati) Soru: Öğrencinin, resimdeki bir insan yerine kendisini koyarak, düşünmesini sağlayan sorudur. Resimde askerinin yerine sen olsaydın ne yapardın? türünden sorulardır.

7. Hipotez Oluşturma Sorusu: Olayın sebep ve sonucuna ilişkin düşünmeyi gerektiren sorudur. İngilizleri, Gelibolu'ya çıkarma yapmalarına iten sebepler nelerdir?

8. Problem Çözme Sorusu: Öğrencinin, kanıtı değerlendirmesini sağlayan sorudur. Resimsel kanıt, Anzak askerlerinin moraline ilişkin ne içeriyor? türünden sorulardır.

9. Kanıt Sorgulama Sorusu: Resimsel kanıtın, tarihî gerçekliğe uygun olup olmadığını sorgulayan sorudur. Bu tablo, Çanakkale Savaşları sırasındaki deniz harekâtlarını ne ölçüde anlatıyor?

10. Sentez Sorusu: Resimdeki bir başkasının bakış açısından olaya ilişkin bir sentez yapmayı gerektiren sorudur. General Hamilton'un bakış açısıyla Çanakkale Savaşlarını anlatınız? türünden sorulardır.

11. Kontrol Sorusu: Sınıf yönetimini sağlama açısından sorulan sorudur. Ör. "Kemâl, susar mısın?"

12. Kapalı Soru: Geleneksel öğretmen sorudur. Öğrencinin, öğretmenin kafasından geçeni yakalamaya çalışmasına yöneliktir. Örneğin, Mustafa Kemâl Paşa'nın hayatında Çanakkale savaşlarının yeri nedir?

2.3.3. Tarih Öğretiminde Belgesel Film CD'leri, Web Siteleri, Filmler Nasıl Kullanılabilir ?

Çanakkale ile ilgili bir hayli belgesel film bulunmaktadır. Örneğin, Can Dündar'ın hazırlamış olduğu ve televizyonlarda 1994 yılında yayınlanan " *Gelibolu'nun İki Yakası* " adlı çalışma bunlardan biridir. 1998 yılında CD-Rom olarak yayımlandı. Bu belgeselde, İngilizler ve Anzaklar açısından savaş cephesine bakılmıştır. Bu belgesel, Gürsel Göncü tarafından eleştirilmiştir. Bununla birlikte, içerdiği fotoğraf ve filmlerle genç nesillerde " görsel belleği " geliştirme açısından çok önemlidir.

Çanakkale Deniz Müzesine konmuş bir bilgisayar, Çanakkale Savaşları ile ilgili simülasyon içermektedir. Sualtı arkeoloji bilimi günümüzde çok gelişmiştir. Sualtı arkeologları, batırılmış olan Golyat ve diğer gemilere dalışlar yapmışlardır. Bununla ilgili olarak televizyon dizisi hazırlanmıştır. Yakın gelecekte bunlar da CD olarak piyasaya sürülecektir.

Batılı ülkelerde sınıf içinde disiplinlerin öğretiminde internetteki web sitelerinin kullanılması, tarih dersini kapsayacak şekilde her geçen gün daha da yaygınlaşmaktadır. Sanal ortamda tarihe ilişkin 20 milyondan fazla web sitesi bulunmaktadır. Bu sitelerin büyük bir kısmı amatörler tarafından hazırlanmaktadır. *The History Net, Hyperhistory* gibi çok kapsamlı ve geniş web siteleri de bulunmaktadır (Ertan, 2000:115).

2-3 Aralık 2000 tarihinde ODTÜ'de yapılan tarih öğretiminin yeniden yapılandırılması atölye çalışmasında bir öğretmen, öğrencilerin web sayfasından tarih ödevlerini aynen indirdiklerinden şikayet etmektedir. Gerçekten de bilgisayara dayalı tarih öğretimi farklı bir alt yapı ve donanım gerektirmektedir. Üstelik bu, internete o konu ile ilgili web sitelerinin "sayısı", "tasarım kalitesi" ile de ilgilidir. Amerika'da Amerikan tarihine ilişkin önemli görsel, yazılı ve işitsel birincil ve ikincil kaynakların çoğu dijital ortama aktarılmıştır. Örneğin, Amerika'da Kongre kütüphanesindeki *the American Memory* ve Virginia Üniversitesi Dijital Tarih Merkezi'nin hazırladığı *the Valley of the Shadow* adlı dijital tarih arşivleri; mektup, resim, gazete yazısı, harita ve diğer birincil kaynak materyaller gibi tarihin " hammaddelerini " öğrencilerin kullanımına sunmaktadır. İkincisi CD-Rom olarak da basılmıştır. Öğrenci, interneti kullanarak, farklı tarihsel yorumlara ve yaklaşımlara ulaşabilmektedir. Tarih araştırmacısı olarak bir çocuk ya da genç, ilk elden kaynaklara dayanarak, tarih projelerini bunlardan yararlanarak yazabilir, kendi kurusunu oluşturabilir.

Web siteleri ile Gardner'in çoklu zeka kuramını ilişkilendirme çalışmalarına da rastlanmaktadır. Walker (1998), " *Çoklu Zekalar ve Web: Savaş Üzerine*

"Öğretimde Yeni Yaklaşımlar" adlı makalesinde Gardner'ın yedi zekâ türüne göre, Amerika'daki web sitelerinin nasıl kullanılabileceğine ışık tutmuştur.

Çanakkale savaşlarına ilişkin internet ortamında web sitelerini incelediğimizde Türkçe ve İngilizce iki önemli web sitesi görmekteyiz. Biri Forsnet Bilgi Teknolojilerinin hazırladığı www.canakkale.gen.tr adresli web sitesidir. Diğeri de Avusturalyalıların hazırladığı www.anzacday.org adresli web sitesidir. Birinci web sitesi, zengin içeriği ile öğretmen ve öğrenciye Çanakkale Savaşlarına ilişkin bir hayli yazılı ve görsel malzeme sunmaktadır. Burada Çanakkale Savaşlarına ilişkin bilgiler; savaş öncesi durum, deniz harekâtı, kara harekâtı, hava harekâtı, savaşın sonuçları, kişiler, şairler, menkıbeler, albüm, kronoloji, gaziler alt kategorileri altında verilmiştir. Sitede, 12 savaş gazisinin anılarına da yer verilmiştir. Bu tür sözlü tarih tekniklerinin kullanılması Türkiye'de tarih öğretimi açısından umut vericidir. Bu anıları okuyan öğrenciler, olayları zihinlerinde daha iyi canlandırabilirler. İngilizce eğitim yapılan liselerde ayrıca Anzakların sitesine girilebilir. Bunun yanı sıra, Nusret ve Mesudiye zırhlılarına ilişkin öğrencilere proje konusu verildiğinde, bu konulardaki Türkçe web sayfaları öğrencinin oldukça işine yarayacaktır.

1916'da D. W. Griffith, on yıl içinde bütün çocukların; tarihi, ders kitaplarını okumak yerine, film izleyerek öğreneceğini ileri sürmüştü (O'Connor, 1987:1). Bu şimdilik olmadı. Ama, Avrupa ve Amerika'da filmler, tarih sınıflarına girmeye başladı. Film analizine dayalı derslerin, tarihe ilgiyi arttıracak da ortadadır. Türkiye'de film analizi, zaten çok kalabalık olan tarih müfredat programına nasıl konabilir? Sorusu hâlâ önemini korumaktadır. Bununla beraber, Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü'nün Sosyal Bilgiler programına paralel olarak hazırladığı pek çok eğitici film elimizin altında bulunmaktadır.

Bazı web sitelerinin, filmlerin tarih öğretiminde eğitsel olarak kullanılması için tasarlandığı görülmektedir. Örneğin <http://www.teachwithmovies> adresli site bunlardan biridir. Bu site, Peter Weir'in yönetmen olduğu Mel Gibson ve Mark Lee gibi oyuncuların yer aldığı, 1981 yılı yapımı *Gallipoli* adlı filmin (111 dakikalık) eğitsel olarak nasıl kullanılabileceğine ilişkin öğrenme kılavuzu sunmaktadır. Bu filmde bazı "sahnelerin pedagojik olmadığı" ve "tarihsel açıdan doğru olmadığına" da dikkat çekmektedir. Filmler; seçim kriterleri, yardımcı arka plân bilgisi, tartışma soruları bağlamında değerlendirilmiştir. Herhangi bir filme ilişkin olarak ya da sözü edilen filme ilişkin olarak öğretmenin öğrencilere yöneltebileceği ipucu sorulara örnekler verilmiştir. Örneğin;

1. Bu filmin teması nedir? Film yapımcısı ne söylemek istiyor?
2. Bu filmde her hangi bir şey öğrendiniz mi?
3. Filmde en çok ne hoşunuza gitti, Neden?
4. Filmde en çok sevdiğiniz karakter kimdi, Neden?

5. Filmin hikayesinin yapısı nedir?

Elbette, bu film, Çanakkale Savaşlarının, Anzaklar açısından bir yorumudur. Günümüzde canlanan Türk sinema sektörü de Türk yorumunun ele alındığı bir Gelibolu filmi çekebilir. Aslında bir senaryo için elimizde oldukça malzeme bulunmaktadır. Eğitimi olarak, öğrencileri, her iki yorumla karşılaştırmakta yarar vardır. Özellikle lise düzeyi öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerinin gelişmesinde, yazılı ve görsel kaynaklara eleştirel yaklaşabilmelerini sağlamada bu tür filmler kullanılabilir.

2.3.4. Durağan Müzelerden Yaşayan Tarih Müzelerine

Müzeler ve tarihi yerlere düzenlenecek olan inceleme ve araştırma gezileri, okul dışı tarih öğretimi bağlamında oldukça etkili olmaktadır.¹ Gelibolu Millî Parkı sahasına sınıf veya ailece yapılacak bir gezi, Çanakkale Savaşlarına ilişkin bilgilerimizi pekiştirecek, olayları zihnimize canlandırmamızı kolaylaştıracak ve unutulmaz kılacaktır. Çanakkale Millî Parkına ülkemizdeki ilköğretim ve lise dengi okulların ve tarih öğretmenleri yetiştiren kurumların özellikle gezi düzenlediği görülmektedir.

Çanakkale'de 4 savaş müzesi, 2 etnografya müzesi ve 1 arkeoloji müzesi bulunmaktadır. Kılıç(1999:41-42) tarafından yapılan araştırmaya göre Çanakkale'de ziyaretçilerin en çok gezdiği müzeler Gelibolu Millî Parkı içinde kalan Kabatepe Tanıtma Müzesi ve Çanakkale Şehitler Abidesi Savaş Müzesidir. Ziyaretçilerin %42'si gezi zamanı olarak yaz aylarını tercih ettiğini belirtmiştir. Yani, bu müzeler genellikle yaz tatillerinde yerli turistler tarafından gezilmektedir. Ziyaretçilerin çoğu müzedeki nesnelere ilişkin bilgileri görevli rehber personelden almak istediklerini ve bu görevi yerine getirecek kimsenin olmadığından yakınmaktadır.

16 Temmuz 2000 tarihli *Hürriyet* gazetesinin de belirttiği üzere Çanakkale Millî Parkında tespit edilen 28 hatayı düzeltilmek için Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi bir çalışma başlatmıştır (Sürek, 2000:20). Bu hatalardan en somutu Seyit Onbaşıyı 250 okkalık top mermisini kucakta taşıırken gösteren heykeldir. Gerçekte, Seyit Onbaşıyı top mermisini sırtında taşıırken gösteren fotoğrafta elimizde bulunmaktadır.

Çanakkale'deki müzelerin hepsi müzeoloji disiplini söz konusu edildiği üzere "durağan müze" tipine girmektedir. Günümüzde ise özellikle Amerika'da "yaşayan tarih müzeleri" anlayışı ortaya çıkmıştır. Amerika'da ve Avrupa'da yaşayan tarih müzeleri ve bunlarla ilgili sivil örgütler bulunmaktadır. Bunların bir kısmında bir grup profesyonel yorumcu, tarihsel olayları canlandırır, dönemin tarihi kıyafetlerini giyer, tarihsel kişilerin rolü ve karakterlerini oynar. Bu durumda ziyaretçiler seyirci konumuna düşer. Bu yorumcu, ziyaretçilerin sorularını yanıtlar ya da onlara sorular sorar.

¹ Okul dışı tarih öğretiminin kuramsal çerçevesi için, Bknz. Safran ve ATA (1998). 'Okul Dışı Tarih Öğretimi.' G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 18, Sayı 1, s. 87- 94.

Bu yaşayan tarih müzelerinden bir kısmı da savaş simülasyonları yapmaktadır. Örneğin, bu uygulamada türünde, ziyaretçilerin kendileri, o dönemin kıyafetlerini giyerek, bir program dahilinde savaş sahnelerini canlandırmaktadır. Bu drama türünde, savaşın geçtiği meydana dönemin olayları ve emir zinciri izlenir. Pek çok durumda savaşın gidişatı, modern imkanlar ölçüsünde mümkün oldukça yerine getirilir. Katılımcıların güvenlik kuralları uyması kesinlikle zorunlu tutulur. Bununla birlikte, bazı eğitimciler, bu tür savaş canlandırmalarını pek eğitimsel bulmamaktadır. Bununla beraber Amerika'da oldukça yaygındır.

Amerika'da yaşayan tarih müzelerindeki dramalar ile tarih herkes için ulaşılabilir kılınmaktadır. Yukarıdaki örnekler ile, ülkemizde bazı illerin işgalden kurtuluşunu temsilen düzenlenen traji-komik gösterilerin hiçbir ilgisi yoktur. Gelişmiş ülkelerdeki çağdaş uygulamalar örnek alınmalıdır. Bu konuda Amerika'nın hayli yol kat etmiş olması, sinema sektöründe gelişmiş olması ile de ilişkili bulunmaktadır.

Türkiye'de öğrencilerin ve halkın müzelere ilgisini çekebilmek için öncelikle müze anlayışının değişmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Çanakkale müzeleri, Oğuz Alpözen'in Bodrum Müzesi için yaptığı şeylerin benzerlerini kendileri için yapmalıdır.

SONUÇ

Çanakkale Savaşları, tarih programlarımızda önemli bir yere sahiptir. Çanakkale Savaşlarına ilişkin pek çok görsel malzeme bulunmaktadır. Çanakkale Savaşları; şiirler, fotoğraflar ve temsili resimler, filmler, web siteleri, müze ve tarihî yerlere geziler ile etkili bir şekilde öğretilir. 21. yüzyılın görsel-işitsel medya çağı olduğu gerçeğini unutulmamalıdır. Konuya ilişkin öneriler şöyle sıralanabilirler:

1. Yukarıda adı geçen Çanakkale Savaşına ilişkin şiirler, fotoğraflar, temsili resimler ve hikâyeler bir albüm ya da kitapta toplanıp, öğretmenlerin hizmetine sunulmalıdır.
2. Öğretmenler, yukarıda sözü edilen görsel-işitsel malzemeyi etkili kullanabilecek şekilde eğitilmelidirler.
3. Çanakkale Savaşları ile ilgili Türkçe ve İngilizce web sitelerinin sayısı ve kalitesi artırılmalıdır.
4. Çanakkale müzeleri, 'yaşayan tarih müzeleri' anlayışını benimsemelidirler.
5. Okulların, Çanakkale Millî Parkına gezilerini düzenleyen bir sivil örgüt kurulmalıdır. Bu sivil örgüt; isteyen okulların, ulaşım, barınma, gezi, rehberlik hizmetlerini belli bir ücret karşılığında yapabilecek yapıya ve tur programına sahip olmalıdır.
6. Çanakkale Millî Parkındaki heykel ve kitabelerdeki hatalı tarihsel olgular en kısa zamanda düzeltilmelidir.

KAYNAKÇA

BAŞKAN, Seyfi (1994). *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti*. Ankara: Çardaş.

COMAN, Paul (1999). "Mentoring the war: Does studying World War II make any differences to pupils' sense of British achievement and identity." *Teaching History*. issue: 96.

ERTAN, Figen Onur (2000). "Sanal Dünyada Tarih" *Popüler Tarih*, sayı:1, s. 115.

FELTON, Randall G. & Rodley F. Allen (1990). "Using Visual Materials as Historical Sources: A Model for Studing State and Local History." *The Social Studies*. March/April, ss. 84-87.

GÖVSA, İbrahim Alaettin (1932). *Çanakkale İzleri*. Semih Lutfi-Sühulet Kütüphanesi.

GÜREL, Zeki (1995). *İbrahim Alaettin Gövsa*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

KILIÇ, Levent (1999). *Çanakkale Müzelerinin Halk Eğitimi İle İlgili İşlevleri*. Çanakkale Onsekiz Mart Ü. Sosyal Bilimler Ens. Eğitim Yönetimi ve Denetimi Anabilim Dalı yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. R. Cengiz AKÇAY).

KOWALEWSKI, David (1994). "Teaching War: Does it pacify students" *Journal of Instructional Psychology*. Vol. 21, issue:3, pp. 226-232.

M.E.B. (1981). *Orta Öğretim Kurumları* "Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük" Programının Konuları. *Tebliğler Dergisi*, no: 2087.

M.E.B. (1993). *Tarih 1-2 Programları*. Ankara: Yayınlar Dairesi Başkanlığı.

NAMIK KEMAL (H.1326). *Osmanlı Tarihi*. Cilt 1, cüz 1, İstanbul: Mahmudiye Matbaası.

NICHOL, Jon (1996). *Tarih Öğretimi*. (Yay. Haz.) Prof. Dr. Mustafa SAFRAN. Ankara: Çağrı Matbaacılık.

O'CONNOR, John E. (1987). *Teaching History with Film and Television*. Washington: American Historical Association.

REBETEZ, Pierre (1969) *Bir Müze Nasıl Ziyaret Edilir?: Edinilen Etki ve Bilgilerden, Tarih, Fen ve Sanat vb. Konuların Öğretiminde Nasıl Yararlanacağı*. Ankara: M.E.B. Talim ve Terbiye Dairesi Araştırma ve Değerlendirme Bürosu.

SAFRAN, Mustafa ve Bahri ATA (1996). "Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar: Türkiye'de Tarih Ders Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Kullanılan Dil ve Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri" *G. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi* cilt 16, Sayı:1, s. 1.

SAFRAN, Mustafa ve Bahri ATA (1996). "Barışçı Dışı Tarih Öğretimi." *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, s. 87- 94.

SÜREK, Erdem (2000). "Gelibolu'daki 28 hatayı düzeltin." *Hürriyet*. 16 Temmuz, Pazar, s. 20.

TURAN, Osman (1950). "Milliyet ve İnsanlık Mefkurelerinin Tarih Tedrisatında Ahenkleştirilmesi" *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, s. 209-225.

WALKER (1998). "Multiple Intelligences and the World Wide Web: A new Approach to Teaching About the War" (Çoklu Zekalar ve Web: Savaş Üzerine Öğretimde Yeni Yaklaşımlar) *OAH Magazine of History*, 12, Spring, 44-47.